I. Powstanie niepodległej Ukrainy

Procesy dezintegracyjne w Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich, które pojawiły się na początku lat osiemdziesiątych XX w. stanowiły początek rozpadu komunistycznego imperium. Efektem końcowym było powstanie dziesięć lat później w miejscu republik radzieckich niepodległych państw, w tym także Ukrainy. W krótkim czasie zostały przekreślone efekty niemal trzech stuleci podbojów rosyjskich. Stało się to ku zaskoczeniu świata, lecz zgodnie z oczekiwaniami znacznej części obywateli ZSRR. Powstanie suwerennej Ukrainy w ostatniej dekadzie XX w. zmieniło układ sił w Europie, a z czasem coraz mocniej zaczęło wpływać na politykę światową.

Ukraińska Socjalistyczna Republika Radziecka (USRR) ze względu na swój potencjał demograficzny, ekonomiczny i położenie geograficzne stanowiła jeden z filarów potęgi ZSRR. Dostarczała w latach osiemdziesiątych 25% dochodu państwa radzieckiego, zaś na rynek związkowy 60% cukru, 30% warzyw, 23% mięsa, 20% produktów mlecznych[1]. Stanowiła przestrzeń tranzytową dla radzieckich surowców energetycznych do Europy Zachodniej. Ukraińcy, jako „bratni naród słowiański" byli przez Rosjan dopuszczani do najwyższych stanowisk partyjnych i państwowych w centralnym aparacie zarządzania imperium oraz wysyłani na kierownicze stanowiska do republik bałtyckich oraz środkowo-azjatyckich[2]. Przez Moskwę byli traktowani jako ważny czynnik równowagi etnicznej w ZSRR, umożliwiający panowanie nad obszarami zdominowanymi przez ludność islamską. Było to dość istotne wobec faktu szybko rosnącej liczby ludności niesłowiańskiej i zmieniającej się na niekorzyść Rosjan struktury narodowościowej sowieckiego imperium. Kontrola nad terytorium USRR dawała Moskwie ogromne możliwości bezpośredniego oddziaływania na Bałkany, Europę Środkową, Turcję, ułatwiała politykę na Bliskim Wschodzie i w basenie Morza Śródziemnego. USRR w wymiarze zarówno polityki wewnętrznej, jak zewnętrznej w dużej mierze warunkowała istnienie imperium radzieckiego.

W lutym 1986 r. na kolejną kadencję pierwszego sekretarza Komitetu Centralnego został wybrany przez Zjazd Komunistycznej Partii Ukrainy, Wołodymyr Szczerbycki, zajmujący to stanowisko nieprzerwanie od 1972 r. Z jego władzą wiązały się represje wobec intelektualistów kontestujących system sowiecki, polityka rusyfikacyjna oraz narastająca od lat 80. stagnacja gospodarcza[3]. W marcu sekretarzem generalnym KC KPZR został Michaił

---

[1] W. Serczyk, *Historia Ukrainy,* Wrocław 2001, s. 368-369.

[2] D. Marples, *Historia ZSRR od rewolucji do rozpadu,* Wrocław 2006, s. 257-258.

[3] Марія Майвигас, *Феномен Щербицького*: http://www.day.kiev.ua/139869 [15.07.2011]; *28 вересня 1989 року Володимир Васильович Щербицький пішов у відставку з посади першого секретаря Компартії України*: http://photo.ukrinform.ua/ukr/current/photo.php?id=149882 [15.07.2011]

Gorbaczow. Reprezentujący najbardziej konserwatywny nurt w partii komunistycznej Szczerbyćki nie był zdolny do reformowania sowieckiej rzeczywistości na Ukrainie nawet w zakresie postulowanym przez moskiewską centralę. Niezmienność politycznego myślenia ukraińskiego kierownictwa widać było szczególnie po katastrofie w elektrowni atomowej w Czarnobylu, gdy okłamywano społeczeństwo o stanie zagrożeń oraz rzeczywistych skutkach zdarzenia z 26 kwietnia 1986 r. Ewakuację ludności z najbardziej skażonych rejonów wokół elektrowni rozpoczęto z kilkudniowym spóźnieniem, przez co tysiące osób zostało dotkniętych chorobą popromienną[4]. Władze ignorancją wobec losu ofiar katastrofy czarnobylskiej, ukrywaniem prawdy i bezczynnością w czasie, gdy potrzebne były zorganizowane działania ewakuacyjne, spowodowały gwałtowną dewaluację swojej wiarygodności[5].

Szok wywołany dramatem czarnobylskim wywołał olbrzymią aktywność społeczną na rzecz zmian radzieckiej rzeczywistości. Ogłoszone przez Gorbaczowa *pieriestrojka* i *głasnośt`* uwolniły znaczną część obywateli sowieckiej Ukrainy od wszechobecnego strachu i były istotnymi czynnikami sprzyjającymi umasowieniu intelektualnego buntu przeciwko rządom skostniałej i skompromitowanej nomenklatury komunistycznej. „Ukraina w końcu lat osiemdziesiątych – pisał Anatolij Złenko – przypominała kocioł parowy, w którym wrzał cały naród i który mógł wybuchnąć lub powoli wygasać, jak to już nie raz zdarzało się w naszej historii”[6]. Obok krytyki nieudolności władz pojawiły się także żądania – prawdy, demokracji, wolności słowa, ukrainizacji życia publicznego i niepodległości. Powstawały nieformalne organizacje, których głównym postulatem stawało się odrodzenie życia narodowego, co było w dużej mierze reakcją na politykę rusyfikacyjną kilkunastu lat rządów ekipy Szczerbyćkiego.

Niezbyt jasna była w tym okresie polityka Michaiła Gorbaczowa wobec Ukrainy. W czasie narastającego ożywienia politycznego w republice próbował on skorelować aktywność inteligencji ukraińskiej z własną koncepcją *pierestrojki* państwa sowieckiego, z drugiej zaś strony pozostawił u steru władzy w Kijowie ortodoksyjnego komunistę Szczerbyćkiego[7].

---

[4] Светлана Кабачинская, *Чернобыльская катастрофа нас ничему не научила*?: http://zn.ua/articles/79198 (dostęp 16.07.2011)

[5] *Уголовное дело против руководителей Украины. Чернобыльская авария*: http://operkor.wordpress.com/2011/04/21/ [16.07.2011]

[6] А. Зленко, *Дипломатия и политика. Украина в процессе динамичних геололитических перамен,* Харкив 2004, s. 14. Autor był ministrem spraw zagranicznych (l. 1990-1994 i 2000-2003), ambasadorem w Portugalii i Francji (1997-2000), przedstawicielem Ukrainy w ONZ (1994-1997).

[7] Юрий Шаповал, *Горбачев, перестройка, Украина,* http://www.day.kiev.ua/78948 [16.07.2011]

Wiele wskazuje na to, że środowiska opozycyjne na Ukrainie początkowo próbowały wpisać się w nurt gorbaczowowskiej „przebudowy". W dniach 8-9 września 1989 r. zwołano do Kijowa Zjazd Założycielski Ruchu Ludowego Ukrainy na Rzecz Przebudowy (RLU) z udziałem ponad 1100 delegatów z całej republiki[8]. Znaczną część jego uczestników stanowili członkowie Komunistycznej Partii Ukrainy (KPU). Oprócz słowa *pieriestrojka* (przebudowa) w nazwie, w czasie przygotowań do zjazdu pisano w dokumentach programowych organizacji jako o bloku komunistów i bezpartyjnych, którego celem miało być niesienie pomocy partii w reformowaniu i demokratyzacji Ukrainy. Zdaniem niektórych historyków ukraińskich wynikało to stąd, że od samego początku kontrolę nad rodzącym się ruchem opozycyjnym próbowały przejąć radzieckie służby bezpieczeństwa, nadając mu własne ramy organizacyjne i programowe[9]. Aparat Komitetu Bezpieczeństwa Państwowego (*Komitiet Gosudarstwiennoj Biezopastnosti* – KGB) próbował zapanować nad tą częścią społeczeństwa, która wymknęła się spod wpływów KPU. Masowość ruchu i kilkaset tysięcy członków spowodowało, że niezależnie od planów sowieckich służb bezpieczeństwa, już w czasie Zjazdu Założycielskiego przestał on być sterowalną z zewnątrz strukturą. Przekształcił się w zorganizowaną siłę polityczną działającą na rzecz odrodzenia narodowego, demokratyzacji, a wkrótce także niepodległości[10]. Pierwszym przewodniczącym został poeta i publicysta Iwan Dracz.

Powstanie RLU było nie tylko złamaniem monopolu partii komunistycznej w na kształtowanie życia politycznego obywateli sowieckich, lecz przede wszystkim przełomem psychologicznym, który otwierał drogę do dalszych zmian. Kilka dni później Rada Najwyższa USRR podjęła uchwałę *O języku Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej* nadającą ukraińskiemu status jedynego języka urzędowego na terenie republiki[11]. 28 września 1989 r., zwołane pospiesznie Plenum KC KPU, z udziałem Michaiła Gorbaczowa, odwołało ze stanowiska I sekretarza skompromitowanego Wołodymyra Szerbyćkiego. Jego miejsce zajął wspierany przez sekretarza generalnego Wołodymyr Iwaszko. Były to próby opanowania sytuacji na Ukrainie poprzez przejęcie części haseł powstającego obozu opozycji narodowej oraz usprawnienie działania partii komunistycznej do tej pory niepodzielnie rządzącej republiką.

W październiku 1989 r. na zachodniej Ukrainie, a szczególnie we Lwowie doszło do wystąpień pod hasłami narodowymi i niepodległościowymi przeciwko władzy sowieckiej.

[8] *Народный рух Украины*: http://file.liga.net/party/23.html [16.07.2011]
[9] Алла Ярошинская, *Народный Рух Украины на службе КГБ*: http://zhzh.info/publ/40-1-0-2936 [17.07.2011]
[10] *Народный рух Украины (НРУ)*: http://rukh.lviv.ua/1349.htm [17.07.2011]
[11] Л. Кучма, *Україна – не Росія,* Москва 2004, s. 406.

Niezbyt zdecydowane interwencje aparatu bezpieczeństwa przyczyniły się do upowszechnienia idei demonstrantów i ośmieliły przywódców szybko rodzącej się opozycji do budowania zorganizowanych form ruchu. Na fali buntu lwowskiego jesienią 1989 r. narodziła się Ukraińska Partia Narodowa (UPN) z Iwanem Makarem na czele.

Rosnąca wiedza na temat skutków katastrofy czarnobylskiej była motorem powstania ruchu ekologicznego „Zielony Świat", który po kilku miesiącach przekształcił się w Partię Zielonych Ukrainy (PZU). Potrzeba odkłamania historii i walki z mitologią komunistyczną przywiodła do powołania towarzystwa „Memoriał". Ogromne znacznie dla rozwoju procesów politycznych na Ukrainie miało powstanie 11 lutego 1990 r. Towarzystwa Języka Ukraińskiego im. Tarasa Szewczenki (TJU), które domagając się upowszechnienia języka ojczystego w piśmiennictwie, szkolnictwie, instytucjach kulturalnych tworzyło alternatywną dla sowieckiej formę przejawiania tożsamości narodowej. Niektórzy analitycy uznali nawet utworzenie TJU za początek odrodzenia legalnej działalności nurtu nacjonalistycznego[12].

Na przełomie 1989 i 1990 r. trwały przygotowania do wyborów nowej Rady Najwyższej. Po kilkudziesięciu latach miały odbyć się na Ukrainie wybory, których wynik był zależny od woli głosujących. Wszyscy oczekiwali – pisał Leonid Kuczma – że nowa Rada Najwyższa zmieni prawno-polityczne położenie Ukrainy. Celem ówczesnej ukraińskiej nomenklatury nie była jednak niepodległość, lecz podpisanie nowej umowy związkowej, która przekształciłaby ZSRR w bardziej luźną federację, gdzie władza w republikach miała znaleźć się w rękach miejscowej elity komunistycznej. Czynnikami najbardziej łączącymi republiki - jego zdaniem - były wówczas KPZR, system energetyczny, losy milionów obywateli sowieckich oraz ugruntowana już tradycja bycia we wspólnym państwie [13].

W styczniu 1990 r. w strukturach KPU powstała Platforma Demokratyczna. Był to ruch, który zmierzał w kierunku postulowanym przez część środowisk demokratyczno-narodowych. Platforma wprawdzie nie wysuwała postulatu niepodległości, lecz domagała się

[12] Александр Шикорад, *Росия и Украина. Когда заговорят пушки?*: http://www.textfighter.org/raznoe/Polit/shirok/obyedinilis_lyubiteli_ukrainskogo_yazyka.php [17.07.2011]

[13] Л. Кучма, *Україна – не Росія…,* s. 406-407. Kuczma był funkcjonariuszem aparatu partyjnego, w czasie wielkich zmian pełnił funkcje dyrektora generalnego zamkniętych zakładów produkcji zbrojeniowej. Był mocno zakotwiczony w strukturach sowieckiego aparatu władzy. Pisząc „wszyscy oczekiwaliśmy" wyrażał opinie ukraińskiej nomenklatury, która chciała przede wszystkim więcej władzy i niezależności od moskiewskiej centrali. Jako dyrektor zakładów produkujących pociski rakietowe miał świadomość, że rozpad ZSRR może spowodować upadek przedsiębiorstw tego typu, które stanowiły znaczną część sektora gospodarczego Ukrainy. Dlatego nomenklatura ukraińska domagała się przede wszystkim zwiększenia autonomii politycznej, przy jednoczesnym zachowaniu powiazań gospodarczych. W książce wydanej kilkanaście lat po przełomie pisał także o nurtujących go wówczas obawach, czy zachodzące zmiany nie doprowadzą do krwawego konfliktu, którego rozmiarów nie sposób było przewidzieć (s. 408).

„realnego federalizmu" w ramach ZSRR, równych praw dla wszystkich partii politycznych, pluralizmu form własności[14].

W listopadzie 1989 r. organizacje niekomunistyczne z myślą o zbliżających się wyborach powołały Blok Demokratyczny. Jego trzon tworzyły RLU, „Zielony Świat", „Memoriał", Ukraińskie Stowarzyszenie Helsińskie, a lutym 1990 r. dołączyło TJU.

W wyborach, które odbyły się w dwóch turach 4 i 18 marca 1990 r. większość – 239 mandatów zdobyli przedstawiciele nomenklatury, których nazwa frakcji - „Za radziecką suwerenną Ukrainę" – dobitnie tłumaczyła jej cele. Przewodniczącym tej największej organizacji parlamentarnej został Ołeksander Moroz. Kwestie narodowe ukraińska nomenklatura od pierwszych demokratycznych wyborów uczyniła dość skutecznym instrumentem osiągania celów politycznych. Blok Demokratyczny uzyskał 108 mandatów. Po wyborach dołączyła do niego 22 osobowa grupa deputowanych o bardzo wymownej nazwie „Niezależność". Razem było to prawie 30% głosów w nowym parlamencie USRR[15]. Deputowani ci utworzyli fakcję opozycyjną o nazwie Rada Ludowa[16].

Część deputowanych komunistycznych zrzeszonych w Demokratycznej Platformie KPU faktycznie przeszła do opozycji. Zdecydowana większość deputowanych Rady Najwyższej była członkami KPZR. Członkostwo w partii komunistycznej nie wykluczało przynależności do jakiejkolwiek frakcji. Dlatego zmiany w rozkładzie sił w parlamencie następowały długo jeszcze po wyborach i były zależne od aktualnego rozwoju wydarzeń politycznych w republice.

Równolegle do wyborów parlamentarnych odbyły się wybory do rad terenowych. W zachodnich obwodach wygrały je zdecydowanie organizacje kontestujące sowiecki system polityczny. W Kijowie Blok Demokratyczny otrzymał 40% miejsc w radzie miasta, zaś w Charkowie nawet ponad 65%[17]. Po tych wyborach partia komunistyczna definitywnie straciła monopol na rządzenie krajem. W całej Ukrainie powstawały organizacje aspirujące do miana partii politycznej z aspiracjami do tworzenia nowej rzeczywistości w republice. W ciągu roku utworzone zostały partie, które określały się jako chrześcijańsko-demokratyczne, socjal-demokratyczne, narodowo-demokratyczne, liberalne, republikańskie, anarchistyczne[18].

Najważniejsze decyzje, które zadecydowały o przyszłości Ukrainy były podejmowane w Radzie Najwyższej, gdzie większość deputowanych wciąż pozostawała członkami KPU i

[14] Георгій Касьянов, *Україна 1991-2007. Нариси новітньої істроії,* Київ 2008, s. 15.
[15] Tamże, s. 16.
[16] *Выборы в Верховную Раду Украины*: http://www.ukrmap.kiev.ua/index.php?id=1091&lang=ru [19.07.2011]
[17] Г. Касьянов, *Україна 1991-2007. Нариси новітньої істроії…,* s. 16-17.
[18] W. Serczyk, *Historia Ukrainy…,* s. 372; J. Darski, *Oligarchiczny system polityczny na Ukrainie,* http://darski.niezalezna.pl/node/3007 [19.07.2011]

zgodnie z tradycją obowiązująca w tej organizacji oczekiwała stanowiska partii w sprawie statusu republiki. Od maja 1990 r. toczyły się dyskusje parlamentarne na ten temat. 28 Zjazd KPU, który odbył się w czerwcu 1990 r. ułatwił komunistom podjęcie odpowiednich decyzji. Zjazd wezwał swoich członków, deputowanych w Radzie Najwyższej, do przyśpieszenia prac nad uchwałą o suwerenności USRR. W ten sposób powstała absolutna większość parlamentarna, która 16 lipca 1990 r. przyjęła *Deklarację o suwerenności państwowej USRR.*

Deklaracja USRR określała ukraińskim państwem narodowym, w którym władza najwyższa należała do narodu ukraińskiego, pojmowanego jednak jako ogół obywateli (p. 1), a jedynym organem władnym do podejmowania decyzji w jego imieniu czyniła Radę Najwyższą (p. 2)[19]. Najwyższym prawem w suwerennym państwie *Deklaracja* stanowiła *Konstytucję USRR* (p. 3). W dziewiątym punkcie dotyczącym bezpieczeństwa zapisano prawo do posiadania własnych sił zbrojnych oraz wojsk wewnętrznych i służby bezpieczeństwa, jako organów podległych Radzie Najwyższej. Obywatele Ukrainy mieli pełnić służbę wojskową wyłącznie na terytorium republiki. Poza jej granicami żołnierze mogliby być wykorzystani wyłącznie za zgodą Rady. Najistotniejsze znaczenie dla przyszłego statusu państwa miał ostatni akapit tej części *Deklaracji*, gdzie stwierdzono, że: „Ukraińska SRR uroczyście ogłasza swój zamiar stać się państwem neutralnym, które nie uczestniczy w wojskowych blokach i dotrzymuje wierności trzem antyatomowym zasadom – nie przyjmować, nie produkować i nie nabywać broni jądrowej".

Ostatni dziesiąty punkt dotyczył polityki zagranicznej. Uchwała Rady Najwyższej nadawała USRR rangę podmiotu prawa międzynarodowego, a w związku z tym deklarowała nawiązanie wszechstronnych stosunków z innymi państwami i podporzadkowanie się normom prawa międzynarodowego. „Stosunki Ukraińskiej SRR z innymi republikami radzieckimi – zapisano w *Deklaracji* – budują się na podstawie umów układanych na zasadzie równości, wzajemnego poszanowania i nie mieszania się w sprawy wewnętrzne".

W *Deklaracji* nie wspominano o niepodległości, lecz zapowiadano podpisanie nowej umowy związkowej. Stwierdzono jednak, że umowa ta musi być zgodna z dokumentem uchwalonym 16 lipca przez Radę Najwyższą USRR[20]. Zapisy zawarte w *Deklaracji* w rzeczywistości czyniły Ukrainę niepodległym państwem, które deklarowało jedynie możliwość przynależności do Związku Radzieckiego jako do organizacji międzynarodowej.

[19] *Декларація про державний суверенітет України*: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=55-12 [19.07.2011]

[20] W zgodzie z *Deklaracją* miała być także nowa konstytucja Ukrainy oraz zawierane przez państwo umowy międzynarodowe: „Декларація є основою для нової Конституції, законів України і визначає позиції Республіки при укладанні міжнародних угод. Принципи Декларації про суверенітет України використовуються для укладання союзного договору".

Dyplomata i wieloletni minister spraw zagranicznych niepodległej Ukrainy Anatolij Złenko pisze, że dokument przyjęty przez Radę Najwyższą faktycznie był aktem wystąpienia z ZSRR i Układu Warszawskiego. Moskwa go ignorowała, a świat patrzył na wydarzenia w Kijowie z zupełną obojętnością, lecz „z punktu widzenia Ukraińców dokonała się rewolucja". Był to także pierwszy krok na drodze do samodzielnej polityki zagranicznej. Złenko zauważ jednak, że między *Deklaracją* stwierdzającą zamiary, a stanem realnym w 1990 r. istniał jednak ogromny dystans[21].

W *Konstytucji USRR,* która stała się najwyższym aktem prawnym w republice, pozostawał wciąż zapis o kierowniczej roli KPZR[22]. Komunistyczna większość w Radzie Najwyższej bała się dalszych zmian, które eliminowałyby ją życia publicznego. Nowy układ związkowy miał zapewne w jakimś stopniu zabezpieczyć ukraińską nomenklaturę radziecką przed całkowitą marginalizacją polityczną. Radykalizacja nastrojów społecznych sprzyjała jednak opozycji. W końcu października II Zjazd Ruchu na Rzecz Przebudowy usunął ze swojego programu punkt dotyczący podpisania nowego układu związkowego, w jego miejsce wpisano postulat niepodległości. Zmieniono także nazwę Ruchu na Ludowy Ruch Ukrainy (LRU). Pod hasłami protestu przeciwko podpisywaniu jakiegokolwiek porozumienia z Rosją, zamiar czego deklarowała większość parlamentarna, LRU jesienią 1990 r. zdołał wyprowadzić na ulice Kijowa dziesiątki tysięcy ludzi[23].

W Radzie Najwyższej sytuacja zmieniła się w listopadzie 1990 r., gdy jej przewodniczący, a zarazem I sekretarz KC KPU Wołodymyr Iwaszko został zastępcą sekretarza generalnego KPZR. Opozycji udało się przeforsować decyzję Rady o niełączeniu stanowisk szefów partii i parlamentu. Przewodniczącym parlamentu został sekretarz ds. ideologii KPU Leonid Krawczuk, który - jak pisze znawca tematu – był przedstawicielem tych komunistów, którzy „zawczasu ideologiczne zabarwienie z czerwonego zmienili na niebiesko-żółte. Oponenci nieoficjalnie nazywali ich *suweren-komunistami,* nawet nie podejrzewając na ile trafnie ten termin wyznaczał polityczną trajektorię nowo nawróconych *nacjonalistów*"[24].

Większość nomenklatury, której liderem stał się Leonid Krawczuk doszła do wniosku, że jej interesy najlepiej mogą być realizowane w suwerennej, czy nawet niepodległej Ukrainie, pod warunkiem, że władza w dalszym ciągu pozostanie w jej rękach. Po wyborach

---

[21] А. Зленко, *Зовнішньополітична стратегія і дипломтія України,* Київ 2008, s. 37.
[22] W *Konstytucji ZSRR* zapis taki wykreślono w marcu 1990 r.
[23] *Провозглашения государственной независимости Украины*:
http://www.ukrmap.kiev.ua/index.php?id=1091&lang=ru [19.07.2011]
[24] Г. Касьянов, *Україна 1991-2007. Нариси новітньої істроії...,* s. 19.

do Rady Najwyższej stało się jasne, że w nowej rzeczywistości politycznej posiadanie władzy wiąże się z koniecznością uwzględniania nastrojów społeczeństwa. Ponieważ opozycji narodowo-demokratycznej udało się doprowadzić do gwałtownego ożywienia uczuć narodowych, a szczególnie kultu tradycji kozackich, *suweren-komuniści* dość szybko włączyli mitologię historyczną do własnej praktyki bieżącej polityki.

Kwestia suwerenności i niepodległości Ukrainy oraz sam fakt istnienia ZSRR był przedmiotem nieustannych debat politycznych także w Rosji i na Białorusi. Na początku 1991 r. szef państwa radzieckiego Michaił Gorbaczow zaproponował ogólnozwiązkowe referendum w tej sprawie. Przeprowadzono je 17 marca, a obywatele Ukrainy mieli odpowiedzieć na 2 pytania: czy jesteś za utrzymaniem ZSRR i czy jesteś za członkostwem Ukrainy w nowym państwie związkowym. Ponad 70% obywateli Ukrainy opowiedziało się za istnieniem Związku Radzieckiego, a ponad 80% za przynależnością republiki w przyszłym sojuszu, którego zasad funkcjonowania nikt nie znał[25]. Wynik ten pokazywał, że odsetek zwolenników zachowania ZSRR na Ukrainie był podobny jak w Rosji i jedynie 12% mniejszy niż na Białorusi, gdzie opozycja narodowa była o wiele słabsza, a nomenklatura zdecydowanie prosowiecka[26].

Referendum dawało wszelkie podstawy władzom ZSRR do prowadzenia prac nad przygotowaniem nowego układu. Gdy w czerwcu ogłoszono w Moskwie projekt Związku Suwerennych Radzieckich Państw (ZSRP) opozycja ukraińska zorganizowała w Kijowie cykl akcji protestacyjnych przeciwko zawieraniu jakiegokolwiek porozumienia ograniczającego suwerenność Ukrainy. Projekt ZSRP stanowił bowiem przyszłe państwo jedynym podmiotem prawa międzynarodowego, co było niezgodne z *Deklaracją o suwerenności państwowej USRR*[27]. Rada Najwyższa Ukrainy 5 lipca zdecydowała się odłożyć dyskusję nad projektem do jesieni 1991 r. Jednocześnie, aby umocnić struktury suwerennego państwa powołała urząd prezydenta Ukrainy[28].

Nieuchronny konflikt między Moskwą a Kijowem o zakres suwerenności Ukrainy w nowym układzie związkowym rozwiązały wydarzenia w Moskwie w dniach 19-21 sierpnia 1991 r. i próba obalenia Gorbaczowa przez Komitet Państwowy ds. Nadzwyczajnych ZSRR.

---

[25] *СРСР розвалився ще на референдумі 17 березня 1991 року*: http://siver.com.ua/news/1/2010-03-16-4006 [20.07.2011]

[26] Юрий Соломатин, *Всесоюзный референдум 17 марта 1991 года о сохранении ссср: помним!*: http://pomnimvse.com/255pb.html [19.07.2011]. Za zachowaniem ZSRR opowiedziało się, 71,3 głosujących w Federacji Rosyjskiej, 82,7 na Białorusi i ponad 95% w republikach azjatyckich.

[27] *О проекте Договора о Союзе суверенных государств*: http://lawua.info/jurdata/dir347/dk347519.htm [20.07.2011]

[28] *Історія президентства*: http://www.president.gov.ua/content/president_history.html [20.07.2011]

Moskiewski zamach stanu, który miał uchronić ZSRR przed rozpadem, jedynie gwałtownie przyspieszył ten proces. Ukraińscy politycy są zgodni, że stał się on katalizatorem zmian, które doprowadziły do ogłoszenia przez Radę Najwyższą niepodległości[29]. Ewentualne powodzenie zamachu przez opozycję narodowo-demokratyczną było postrzegane jako powrót do czasów sprzed *pieriestrojki,* co z oczywistych względów motywowało ją do działań, które mogły uchronić Ukrainę przed takim rozwiązaniem. W przypadku *suweren-komunistów,* którzy zaangażowali się w proces budowania suwerenności republiki, zachodziła obawa, że przez restauratorów ZSRR zostaną potraktowani jak zdrajcy. Wybitny przedstawiciel tego nurtu, późniejszy prezydent, Leonid Kuczma pisał: „Każdy działacz partyjny i państwowy, który pracował na rzecz suwerennej Ukrainy, zadawał sobie pytanie: co nas czeka – czołgi na ulicach Kijowa i Lwowa, czystki, pokazowe procesy. Każdego członka KPZR spytaliby, co robił w ostatnich latach"[30]. Brak pozytywnej odpowiedzi na to ostatnie pytanie popychał tych komunistów, którzy „zabarwienie ideologiczne z czerwonego zamienili na niebiesko-żółte", do tworzenia takiego stanu prawno-politycznego na Ukrainie, który uwalniałby ich od odpowiedzialności za udział w demontażu państwa sowieckiego.

Wydarzenia moskiewskie wywindowały na szczyty popularności przewodniczącego Rady Najwyższej, byłego sekretarza KC KPU, Leonida Krawczuka, który odmówił dostosowania się do dyrektywy Komitetu Państwowego ZSRR o wprowadzeniu stanu nadzwyczajnego na Ukrainie. Polecenie takie w imieniu Komitetu zostało przekazane bezpośrednio przez delegację złożoną z I sekretarza KC KPU Stanisława Hurenkę, dowódcę Kijowskiego Okręgu Wojskowego gen. Wiktora Czeczewatowa oraz przybyłego z Moskwy gen. Walentego Warennikowa. Krawczuk powołując się na *Konstytucję USRR* miał oznajmić przybyłym do jego gabinetu zwolennikom restauracji władzy sowieckiej na Ukrainie, że podjęcie takiej decyzji należy do kompetencji Rady Najwyższej[31]. Były ideolog i sekretarz KC opowiedział się po stronie ruchu narodowego, który do niedawna zwalczał[32].

Podporzadkowanie się dyrektywom Komitetu Państwowego Stanisława Hurenki pogrążyło natomiast ostatecznie partię komunistyczną. W stenogramie wysłanym do sekretarzy obwodowych Hurenko informował o wprowadzeniu na Ukrainie stanu

[29] Л. Кучма, *Україна – не Росія…,* s. 411; А. Зленко, *Зовнішньополітична стратегія і дипломтія України…,* s. 38.
[30] Л. Кучма, *Україна – не Росія…,* s. 411.
[31] Tamże, s. 412.
[32] Timothey Snyder, *Rekonstrukcja narodów. Polska, Ukraina, Litwa, Białoruś 1569-1999,* Sejny 2009, s. 275.

nadzwyczajnego, wezwał ich, aby kierowali się jako prawem nadrzędnym *Konstytucją ZSRR,* polecił zakazać organizacji wszelkich demonstracji, strajków, mityngów[33].

Przywódcy zamachu, chociaż mieli do dyspozycji na Ukrainie 3 okręgi wojskowe i dowódców, którzy okazali posłuszeństwo Komitetowi Państwowemu, nie wydali im jednak rozkazu aresztowań liderów ukraińskiego separatyzmu. Ograniczyli się do demonstracji siły. Gdy 21 sierpnia stało się jasne, że przewrót w Moskwie zakończył się niepowodzeniem, Krawczuk pod naciskiem deputowanych z Rady Ludowej i *suweren-komunistów* zdecydował się na zwołanie nadzwyczajnej sesji Rady Najwyższej.

W atmosferze zagrożenia możliwością przywrócenia władzy Moskwy na Ukrainie nacjonaliści przystąpili do tworzenia militaryzowanej formacji Ukraińska Samoobrona Narodowa z myślą o siłowym wsparciu dążeń niepodległościowych[34]. Zdanie zmienił także I sekretarz KC KPU Hurenko, który wezwał komunistów do głosowania za niepodległością[35]. U podstaw tej decyzji legły obawy, że przywracanie władzy konstytucyjnej w ZSRR może zakończyć się represjami wobec tych, którzy wsparli Komitet Państwowy. Bezpieczniejsza dla komunistów w tej sytuacji wydawała się być niepodległa Ukraina niż ZSRR, którego przyszłości nie sposób było przewidzieć.

Ogłoszenie niepodległości 24 sierpnia 1991 r. dokonało się niemal jednomyślną decyzją deputowanych. „Za" głosowało 346 parlamentarzystów, „przeciw" tylko 4. Za przykładem Ukrainy poszły inne republiki i w kolejnych dniach sierpnia niepodległość ogłaszały Białoruś, Mołdawia, Azerbejdżan, Kirgizja i Uzbekistan. Pierwszą decyzją, którą podjął parlament niepodległej Ukrainy było podporzadkowanie wszystkich jednostek wojskowych na terenie republiki i utworzenie Ministerstwa Obrony Ukrainy[36]. Były to dość racjonalne działania, gdyż kilka dni później Rosja ustami wiceprezydenta Aleksandra Ruckoja zastrzegła sobie prawo do rewizji granic państwa, w przypadku rozpadu ZSRR. W grę wchodziły obszary dołączone do USRR w latach 1919 – 1954 – Zagłębie Donieckie i Krym. Pretensje terytorialne do Ukrainy zgłosiła także Rumunia żądając zwrotu południowej Besarabii i północnej Bukowiny, obszarów włączonych do ZSRR w 1940 r[37].

Jesienią 1991 r. przejęto wszystkie przedsiębiorstwa ogólnozwiązkowe znajdujące się na terenie Ukrainy na własność nowego państwa, w miejsce KGB utworzono Służbę Bezpieczeństwa Ukrainy, parlament przyjął odpowiednie uchwały o granicach państwowych

[33] Tamże, s. 413.
[34] Г. Касьянов, *Україна 1991-2007. Нариси новітньої істроії...,* s. 28.
[35] Василь Кремінь, Дмитро Табачник, Василь Ткаченко, *Україна: альтернативи поступу. Критика історичного досвіду,* Київ 1994, s. 465.
[36] Г. Касьянов, *Україна 1991-2007. Нариси новітньої істроії...,* s. 30.
[37] W. Serczyk, *Historia Ukrainy...,* s. 375.

oraz wojskach pogranicznych. Prawo o obywatelstwie przyjęte przez Radę Najwyższą 8 września 1991 r. czyniło obywatelami wszystkich mieszkańców Ukrainy[38].

Uchwała Rady Najwyższej Ukrainy z 24 sierpnia przewidywała odwołanie się do opinii społeczeństwa w formie referendum. Wyznaczono je na 1 grudnia 1991 r[39]. Ponad 90% biorących udział w głosowaniu poparło decyzję deputowanych w kwestii niepodległości[40]. Władze uzyskały bardzo mocny mandat społeczny do dalszych prac nad umocnieniem nowego statusu państwa.

Równolegle z referendum odbywały się wybory pierwszego prezydenta niepodległej Ukrainy. Spośród sześciu kandydatów liczyło się dwóch – coraz bardziej popularny Leonid Krawczuk, wspierany przez nomenklaturę i cały obóz postkomunistyczny oraz przewodniczący Lwowskiej Rady Obwodowej, dysydent w czasach radzieckich, kandydat Ruchu Ludowego Ukrainy, Wiaczesław Czornowił. Krawczuk otrzymał w pierwszej turze 61,6% głosów, Czornowił 23,3%[41]. 5 grudnia Leonid Krawczuk został zaprzysiężony na pierwszego prezydenta Ukrainy. Mając za sobą mandat pochodzący z demokratycznych wyborów oraz jednoznacznie przekonywujące wyniki referendum w sprawie niepodległości nowo wybrany prezydent udał się do Puszczy Białowieskiej na spotkanie z szefami Federacji Rosyjskiej i Białorusi – Borysem Jelcynem i Stanisławem Szuszkiewiczem, gdzie podjęto decyzje zmieniające mapę polityczną świata.

8 grudnia 1991 r. w rezydencji rządu białoruskiego w Wiskulach, Leonid Krawczuk, wraz z prezydentem Rosji Borysem Jelcynem oraz przewodniczącym Rady Najwyższej Białorusi Stanisławem Szuszkiewiczem złożyli podpisy pod dokumentem likwidującym ZSRR. Jednocześnie szefowie trzech państw zawarli porozumienie o zawarciu nowego układu związkowego, otwartego dla innych postradzieckich republik o bardzo wymownej nazwie - Wspólnota Niepodległych Państw (WNP). Nowa organizacja nie miała charakteru ani federacji, ani konfederacji, lecz bardziej luźnego stowarzyszenia państw, które łączyła wspólna przeszłość oraz ogromne problemy gospodarcze.

Minister spraw zagranicznych Białorusi Piotr Krauczanka, który był uczestnikiem tego spotkania w Puszczy Białowieskiej pisał, że było ono zorganizowane w tajemnicy przed

---

[38] *Закон України "Про громадянство України". 8 жовтня 1991 р*: http://www.archives.gov.ua/Sections/Nezalezhnist/D-files-4.php?16 [21.07.2011]

[39] *Акт проголошення незалежності України. 24 серпня 1991*: http://www.archives.gov.ua/Sections/Nezalezhnist/D-files-4.php?15 [20.07.2011]

[40]W głosowaniu wzięło udział 84% uprawnionych: *Результати та історичне значення Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 р. Вибори Президента України*: http://histua.com/istoriya-ukraini/ukraina-v-umovax-nezalejnosti/vseukrainskij-referendum-vibori-prezidenta [21.07.2011]

[41] *Референдум 1 грудня 1991 року й вибори Президента України*: http://www.history.vn.ua/book/ukrzno/163.html [21.07.2011]

Michaiłem Gorbaczowem. Jego inicjator Borys Jelcyn, który miał problemy z bezpośrednim porozumieniem się ze swoim ukraińskim odpowiednikiem Leonidem Krawczukiem, zaproponował rolę formalnego gospodarza i organizatora spotkania premiera Białorusi Wiaczesława Kiebicza, co było mniej drażliwe dla Ukraińców wyczulonych na punkcie swojej niezależności. „Najważniejszym – według relacji Krauczanki - było rozstrzygnięcie ostrych sprzeczności między Rosją i Ukrainą. Ukraina dążyła do pełnej niepodległości, Moskwa chciała zachować coś podobnego do ZSRR. Tak pojawiła się kompromisowa formuła Wspólnoty Niepodległych Państw”[42]. Premier Białorusi Kiebicz przyznaje, że to on organizował spotkanie w Wiskulach na prośbę Jelcyna, lecz obecni tam byli także wysocy przedstawiciele służb bezpieczeństwa ZSRR, którzy mogli wykonać każdy rozkaz prezydenta Gorbaczowa, uniemożliwiający likwidację państwa związkowego. Zdaniem Kiebicza zgodne z istniejącym wówczas stanem prawnym byłoby nawet aresztowanie wszystkich uczestników spotkania w Wiskulach, lecz obawy Gorbaczowa przed konsekwencjami takiej decyzji sprawiły, że nigdy jej nie podjęto. Celem prezydenta Rosji było natomiast zatrzymanie Ukrainy w obrębie jakiejś wspólnoty politycznej i ekonomicznej na obszarze postradzieckim. Krawczuk według opinii białoruskiego premiera podzielał ten punkt widzenia i współpracował z Jelcynem nad przyjętym rozwiązaniem[43].

Znacznie większy wymiar wynikom decyzji podjętym w Wiskulach nadali politycy ukraińscy. Leonid Kuczma oceniał, że Krawczuk przywiózł z Puszczy Białowieskiej *hramotę* uwalniającą Ukrainę od Rosji. „Dokument przez niego podpisany nie tylko unieważniał układ związkowy z 1922 r. On unieważniał wszystkie akty prawne (w historycznym sensie), które wiązały Ukrainę z Rosją od Traktatu Perejesławskiego począwszy”[44]. Jego zdaniem dokonać tego mógł tylko Krawczuk, który jako były funkcjonariusz KPZR był w stanie porozumieć się z innym sowieckim funkcjonariuszem Borysem Jelcynem.

Wielokrotnie pełniący funkcję ministra spraw zagranicznych Borys Tarasiuk odnosząc się do wydarzeń z końca 1991 r. mówił, że powstanie niezależnej Ukrainy było jedną z najważniejszych zmian politycznych w Europie w XX w. i największym osiągnięciem dyplomacji ukraińskiej. Uzasadniał, że ZSRR był synonimem Rosji i dlatego oderwanie się od niej Ukrainy w wielu miejscach świata wywołało podziw lub zdumienie. Nie sprzyjały temu procesowi żadne okoliczności zewnętrzne. Departament Stanu USA do grudnia 1991 r. był przeciwny uznawaniu niepodległości Ukrainy. Koła dyplomatyczne, ani naukowe nie były

---

[42] Пётр Кравченко, *Беларусь на роспутье, или правда о Беловежском соглашении. Записки дипломата и политика,* Москва 2006, s. 143-144.

[43] Вячеслав Кебич, *Искушение властью. Из жизни прэмьер-министра,* Минск 2008, s. 188-199.

[44] Л. Кучма, *Україна – не Росія…,* s. 418.

gotowe do przyjęcia nowej sytuacji geopolitycznej – pojawienia się w „centrum Europy" wielkiego państwa[45]. Tarasiuk sukces ten przypisał głównie elitom ukraińskim, marginalizując wszystkie okoliczności polityczne występujące w ZSRR umożliwiające uzyskanie niepodległości przez Ukrainę.

21 grudnia 1991 r. w Ałma Acie umowę o przystąpieniu do WNP podpisali reprezentanci Armenii, Azerbejdżanu, Kazachstanu, Kirgizji, Mołdawii, Tadżykistanu, Turkmenistanu i Uzbekistanu[46]. 30 grudnia 1991 r. szefowie państw należących do WNP spotkali się w Mińsku, gdzie ogłosili ostateczną likwidację ZSRR oraz podpisali szereg umów z których najważniejsze dotyczyły zachowania wspólnej przestrzeni gospodarczej, zachowania zjednoczonego dowództwa sił strategicznych oraz współodpowiedzialności za zobowiązania międzynarodowe Związku Radzieckiego[47].

[45] Борис Тарасюк, *Зовнішня політика незалежной України: підсумкі та перспективи,* Львів 2006, s. 8-9, referat wygłoszony na Uniwersytecie Lwowskim z okazji nadania autrowi doktora honoris causa 9 lutego 2002 r.
[46] Antoni Czubiński, *Historia powszechna XX wieku,* Poznań 2006, s. 702.
[47] Stanislaw Przymies, *Stosunki międzynarodowe w Europie 1945-2004,* Warszawa 2004, s. 165.